

робочої медицини на місцях ліквідувалися. Інститут довірених страхових лікарів знаходився у лікарських консультаціях, нових формах лікарняного контролю та лікарсько-контрольних комісіях, кількість яких значно скорочувалася. Завданням реформування було покращення лікарняного контролю, наближення його до застрахованих та економія витрат страхових органів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс законів о труде 1922 г. – Харьков, 1923. – Ст.176; 2. Кодекс законів о труде...– ст. 175; 3. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні.- К., 2005; Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005; Шарпатий В.Г. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першій половині 1930-х років. – К., 2005; Шарпатий В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.). – К., 2006; 4. Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. – Харьков, 1923; Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків, 1929; Горбунов А. И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М., 1930 та ін.; 5. Баевский И.Л. Врачебно-контрольные комиссии: Популярный очерк для страховых уполномоченных. – М., 1924; Бухаров И. и Кац Р. Действующее законодательство по обеспечению при временной нетрудоспособности. (Комментарий). - М., 1930; Гордон Л. Як дістати з страхової каси допомогу з причин недуги. – Харків, 1926; 6. Інструкція про порядок видачі застрахованим лікарняних листків. – Харків, 1937. – С.12; 7. Баевский И. Врачебно-контрольные комиссии: Популярный очерк для страховых уполномоченных. – М., 1924.–С.91; 8. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків, 1929. – С. 32; 9 Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків, 1929. – С. 33; 10. Известия НКТ СССР. – 1929. - №18-19. – ст. 23; 11. Збірник правил про забезпечення учасників страхас допомогою з причин тимчасової непрацездатності, пенсією та додатковими видами (на народжених, на годування дитини та на поховання. – Х., 1934. – С.32; 12. Вопросы страхования. – 1925. – №6. – С.8-9; 13. Штипельков И. Новое в работе // Вопросы страхования. – 1926. - №1. – С.36; 14. ДАВО. – Ф.Р.1055. – Оп.7. – Спр.1. – Арк.52; 15. Б.Г. Временная нетрудоспособность: что сказало Всесоюзное страховое совещание // Вопросы страхования. – 1926. - №18. – С. 12; 16. ДАВО. – Ф.Р.155. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.115; 17. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.132; 18. Станиславский К. Вредители социального страхования на суд рабочей массы // Вопросы труда на Украине. – 1928. - №16. – С.16; 19. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків, 1929. – С. 37; ; 20. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.170; 21. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.243; 22. Правила о выдаче пособий по временной нетрудоспособности и на рождение ребёнка. – Харьков, 1938. – С. 25; 23. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.205; 24. Збірник правил про забезпечення учасників страхас допомогою з причин тимчасової непрацездатності, пенсією та додатковими видами (на народжених, на годування дитини та на поховання. – Х., 1934. – С.42; 25. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.246; 26. Фрейман И.И. Бюджет социального страхования // Вопросы труда на Украине. – 1928. - №15. – С.5; 27. Горбунов А. И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М., 1930. – С.457; 28. Вопросы страхования. – 1929. - №17. – С.29.

Є.С. Костюк

УЧАСТЬ ПРОФСПЛОК В ОРГАНІЗАЦІЇ СТРАЙКОВОГО РУХУ ТА ВИРІШЕННІ ТРУДОВИХ КОНФЛІКТІВ НА ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УСРР (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

В умовах розвитку приватного підприємництва в сучасній Україні поширення набули трудові конфлікти між власниками підприємств та їхніми працівниками. Набуваючи гострих форм, такі конфлікти стають джерелами соціальної напруги, дестабілізують виробництво, створюють в очах громадськості негативний образ приватного підприємця, чим гальмують утвердження ринкових відносин в демократичній Україні. Одним із провідних суб'єктів трудових конфліктів виступають профспілки як форми самоорганізації найманих працівників. Для створення ефективного механізму врегулювання трудових конфліктів за допомогою профспілок варто враховувати історичний досвід. В Україні такий досвід був передусім у роки нової економічної політики (НЕП) – у 20-х рр.ХХ ст. Вивчення історичного досвіду діяльності профспілок із вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах дає змогу знайти ефективний механізм вирішення профспілками трудових конфліктів в умовах сучасної України.

Характеризуючи історію дослідження даної проблеми, варто відзначити, що у радянські часи проблема трудових конфліктів і участі у них профспілок майже не висвітлювалася. Окремі автори, такі, як П.М. Будаєв і С.Г. Бикова, розглядаючи трудові конфлікти, згадували про участь профспілок у їх вирішенні, однак ці відомості подавалися суто у загальносоюзному контексті, до того ж вони несуть на собі відчутний відбиток комуністичної ідеології, зокрема, - доктрини «класового

.....
протистояння». У сучасній Україні окремі відомості про діяльність профспілок із вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України є у працях О.О. Сушка, О.М. Мовчан і Т.М. Філіпченка. Утім, дотепер проблема участі профспілок у вирішенні трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України у період НЕПу не була предметом окремого наукового дослідження, що зумовлює значну наукову актуальність дослідження цієї проблеми.

Метою дослідження є комплексне висвітлення участі профспілок у вирішенні трудових конфліктів на території Української СРР у 20-ті рр.ХХ ст. Виходячи з мети, завданнями дослідження є виявлення основних форм трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України та їх динаміки, визначення ролі профспілок у вирішенні трудових конфліктів на приватних підприємствах у контексті соціально-економічної політики компартійної влади, висвітлення основних форм вирішення профспілками трудових конфліктів на приватних підприємствах, дослідження діяльності органів вирішення трудових конфліктів.

На початку 20-х рр.ХХ ст. більшовицька влада була змушена дозволити приватне підприємництво. Розбіжність інтересів приватних власників і найманих працівників цих підприємств часто призводила до трудових конфліктів, які були характерні для 20-х рр.ХХ ст. Найбільш поширеними були такі форми трудових конфліктів: страйки, «італійські страйки (користуючись тогочасною термінологією – «волинки»), демонстрації, колективні скарги до вищестоящих інстанцій, передача заяв від профспілкових органів до суду та локауті. Останні використовувалися лише на приватних підприємствах, інші ж форми трудових конфліктів були характерними для підприємств як приватної, так і державної форм власності¹. Найбільш ефективним у період НЕПу був «італійський страйк», тобто, різке зменшення робітниками продуктивності праці, що фактично вело до зриву виробничих процесів. При цьому офіційного оголошення страйку не було. За масштабами збитків такі «тихі» страйки можна порівняти з традиційними. Профспілкове керівництво відзначало, що робітники «проводять італьяночку» внаслідок необґрунтованого підвищення норм виробітку². Такі «волинки» були особливо поширені на підприємствах Одеського округу³. Ці «волинки» були переважно спричинені, з одного боку, низькими розцінками та високими нормами виробітку, з іншого ж, сваволею, грубістю, бюрократизмом, експлуатацією з боку власників підприємств. Тобто, не було створено умов для того, щоб робітники могли нормально працювати, внаслідок вищезгаданого ставлення до них вони відповідно й працювали⁴.

Ще однією з причин виникнення трудових конфліктів на виробництві було недотримання власниками підприємств умов колективних угод, яке найчастіше виражалося у погіршенні постачання робітників, також вони виникали внаслідок відмови власників підприємств від оплати понаднормових робіт, відмови в підвищенні оплати праці, внаслідок невиконання або неповної виплати зарплатні. Страйки виникали і внаслідок неухваги приватних підприємців до облаштування побутових умов робітників⁵.

Початок страйкового руху на приватних підприємствах радянської України можна датувати 1922р., що було пов'язано з переходом від «воєнного комунізму» до нової економічної політики, і, відповідно, до обмеженого дозволу приватного підприємництва. Невдоволені важким матеріальним становищем, яке було прямим наслідком політики «воєнного комунізму», наймані працівники переносили своє невдоволення і на приватних власників. Страйки переважно відбувалися під керівництвом профспілок і завершувалися перемогою страйкуючих робітників. За офіційними відомостями, у 1922 р. в Україні відбулося 80 страйків найманих працівників, причому 35 із них – на приватних підприємствах. Значні масштаби мали страйки і у 1923 р. Лише з січня по травень 1923 р. у страйках взяли участь близько 25 тис. робітників приватних підприємств. Провідний профспілковий діяч Ф.Д. Корнюшин у своїй доповіді на 3-й Всеукраїнській конференції профспілок (травень 1923р.), відзначив, що з початку року в Україні на приватних підприємствах відбулося близько 100 страйків, хоча вони й не були довготривалими. Всього за цей рік на приватних підприємствах України було 135 страйків, а всього страйків по Україні – 381, у яких брали участь 165 тисяч страйкарів. За період 1922 – 1925 рр.на приватних підприємствах радянської України відбулося більше 400 страйків (за неповними відомостями). Як бачимо, страйкова активність робітників була досить високою. Особливо це стосується періоду середини 20-х рр.⁶

У Катеринославському окрузі в 1923 р. з-поміж 16 страйків, у яких брали участь 8 200 робітників, лише 2 були на державних підприємствах. В той же час варто відзначити, що із 1 253 конфліктних ситуацій, які розглянула Харківська спілка працівників металообробної промисловості в березні 1927 р. лише 8 виникло на приватних підприємствах. Навіть якщо зважати на те, що в державному секторі цієї галузі тоді працювало 22178 робітників, а в приватному – лише 966,

.....
все ж таки відсоток конфліктів на приватних підприємствах був нижчим. Тобто, не всюди трудові конфлікти на приватних підприємствах переважали, незважаючи на активність профспілок у їх розгортанні. Динаміка розгортання трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України була доволі відмінною у різних регіонах УСРР⁷.

На XI з'їзді РКП(б), що відбувався у березні-квітні 1922 р., В.І. Ленін запропонував не обмежувати страйки на підприємствах, переданих в оренду вітчизняним та іноземним підприємцям. Якраз в цей час компартійна влада взяла курс на розгортання «нової економічної політики», яка передбачала часткове відновлення ринкових відносин. Однак, більшовицькому керівництву, звичайно ж, не було потрібно соціальне партнерство на приватному виробництві, вважалося, що на приватних підприємствах робітники в будь-якому разі мають вести «класову боротьбу». Варто розглянути специфіку трудових конфліктів на приватних підприємствах в роки непу, враховуючи те, що на таких підприємствах були певні моменти боротьби орендаря чи хазяїна підприємства із профспілками за вплив на робітників і службовців. Радянська влада змушена була погодитися на здачу багатьох підприємств в оренду приватним власникам, усвідомивши утопічність ідеї негайного переходу до комуністичного ладу, однак не могла погодитися на відновлення їхньої повної влади на підприємствах. Профспілки у цій ситуації мали грати роль стримуючого фактору, нагадувати підприємцям, що вони є залежними від «пролетарської» влади і мають виконувати її вимоги⁸.

Профспілковим керівництвом було декларовано неодмінну необхідність страйкової боротьби на приватних, концесійних і орендних підприємствах. Пояснювалося це неможливістю уникнення протистояння між приватними підприємцями та найманими працівниками, інтереси яких уособлювали профспілки. Власник підприємства розглядався як «класовий ворог», а тому боротьба проти нього вважалася справою необхідною. Страйк був провідною формою економічної боротьби профспілок на приватних підприємствах⁹.

Провідним завданням профспілкових органів на приватних підприємствах було досягнення якомога більших поступок власника для робітничого колективу. Для реалізації цього завдання профспілкове керівництво рекомендувало активно використовувати страйки. На приватних підприємствах профспілки мали ретельно стежити за наявністю страйкового фонду, необхідного для ефективного ведення страйкової боротьби. Профспілки мали не допускати штрейкбрехерства на приватних підприємствах. Від профспілкових органів у даному випадку вимагалася активно підтримувати страйкову активність робітників, керувати нею. Саме такою політикою радянської влади, і, відповідно профспілок, можна пояснити набагато значну кількість страйків на приватних підприємствах¹⁰.

Компартійні та профспілкові органи повсякчас закликали осередки професійних спілок на приватних підприємствах активно захищати інтереси робітників, бо «будь-яка поступка приватному підприємцю веде до його збагачення та зміцнення». На профспілки покладалася завдання роз'яснити робітникам на приватних підприємствах «протилежність своїх інтересів та (інтересів) приватного власника», проводити на приватних підприємствах поряд із захистом матеріальних інтересів робітників також і «класове виховання»¹¹.

Компартійне та профспілкове керівництво весь час наголошувало на тому, що на приватних підприємствах профспілки мають проводити страйкову боротьбу максимально ефективно, орієнтуючись суто на перемогу. Будь-які страйки на приватних підприємствах, які завершувалися перемогою робітників, а власне – профспілок, засвідчували, що останні «переконали приватних власників у міці спілкових організацій». З поміж найвідоміших трудових конфліктів на приватних підприємствах, які завершилися перемогою робітників, варто відзначити страйки на приватному заводі «Універсал» у Харцизьку, на приватному кар'єрі Сталінського державного заводу, на заводі ім. Якубовського в Луганську, було й чимало інших прецедентів, зокрема, – 24 страйки найманих робітників приватних підприємств шкіряної промисловості у 1926-1927 рр.у Києві та Одесі. Ці страйки були організовані профспілкою працівників шкіряної промисловості і завершилися переукладанням колективних угод на умовах, запропонованих профспілкою¹².

Профспілки фактично завжди очолювали страйк на приватному підприємстві, тобто, трудовий конфлікт набував офіційного характеру. Профспілки на приватних підприємствах дбали про те, щоб страйк був організованим, повністю контрольованим спілковими органами. У таких страйках значну вагу мав ідеологічний компонент: страйки на приватних підприємствах розглядалися компартійним і профспілковим керівництвом як важливий засіб «виховання класової самосвідомості трудящих, розвитку у них пролетарської солідарності». Стверджувалося, що страйки на приватних підприємствах є необхідними, оскільки приватний власник весь час прагне до експлуатації робітників, а профспілки мають протидіяти в такому разі досить активно. Це переконливо свідчить

.....
про пріоритети у виконанні професійними спілками своєї захисної функції, про їхню особливу увагу до «захисту класових інтересів робітників на приватних підприємствах». Утім, радянська пропаганда наголошувала на тому, що така ситуація складалася внаслідок рецидивів експлуатації трудящих на приватних підприємствах непівської доби: такі твердження варто розцінювати передусім як один із прийомів інформаційної війни проти приватного підприємництва¹³.

Часто до власника застосовувалися суворі санкції, у тому числі й накладення арешту на майно приватного підприємства, притягнення до суду його власника чи орендаря. Хоча інколи й на приватних підприємствах профспілкові осередки та власники досягали компромісу, трудовий конфлікт розв'язувався для взаємної вигоди обох сторін. Взагалі-то робітництво переважно не було особливо невдоволене приватними власниками, тому інколи профспілки роздмухували незначний трудовий конфлікт до рівня серйозного, щоб показати, що приватний власник дискримінує й експлуатує робітників, на відміну від адміністрації державного підприємства. Утім, низові профспілкові органи часто настільки сильно придиралися до приватних власників, що це суттєво шкодило виробничому процесу. Це навіть викликало невдоволення профспілкового керівництва. На приватних підприємствах компартійна влада та профспілкові функціонери не рекомендували занадто захоплюватися страйковою боротьбою, вочевидь, розуміючи, що це справить вкрай деструктивний вплив на економіку «країни Рад»¹⁴.

Попри те, що приватні підприємці повсякчас намагалися знайти компроміс зі своїми робітниками, трудові конфлікти часто штучно створювалися профспілковими органами для вирішення політичних завдань – «для «боротьби проти класових ворогів пролетаріату». Компартійні функціонери стверджували, що страйки на приватних підприємствах мали неабияку виховну роль, сприяли згуртуванню пролетаріату, організували його, пробуджували класову свідомість¹⁵.

На приватних підприємствах страйки здебільшого закінчувалися виконанням всіх вимог робітників. Власник як капіталіст обов'язково мав бути неправий – будь-який вияв робітничого невдоволення розцінювався на приватному підприємстві як закономірний, як справедлива протидія «непманській буржуазії», з якої робітничий клас змушений був тимчасово змиритися. Утім, інколи профспілки йшли на поступки приватним власникам у тих випадках, коли нормальне функціонування їхніх підприємств було важливим для усієї соціалістичної індустрії. Передусім таку політику профспілки проводили під тиском компартійних органів¹⁶.

Безпосередньо на виробництві кожен трудовий конфлікт мав розглядатися низовими профспілковими органами – фабрично-заводськими комітетами профспілок (ФЗК). При профспілкових органах функціонував спеціальний страйковий фонд, який утворювався при правліннях губернських (окружних) відділів профспілок. Формувався цей фонд за рахунок членських внесків. Розмір страйкового фонду не мав перевищувати 1% від загального обсягу тих членських внесків, які надходили до спілкового апарату¹⁷.

Якщо у приватній промисловості $\frac{3}{4}$ страйків були санкціоновані профспілками, то на підприємствах державної форми власності страйки не були дозволені ними, а 11% страйків відбулися за умови їхньої прямої заборони профспілками тобто, робітники йшли на конфлікт не лише із адміністрацією підприємства, але й із своїми «захисниками»¹⁸.

У резолюції IX з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.) відзначалося, що профспілки ні в якому разі не можуть відмовитися від застосування страйку на приватних, концесійних і орендних підприємствах». Страйки на приватних підприємствах оголошувалися «боротьбою проти контрреволюції», а тому вони мали бути максимально підтримані профспілковими органами, у тому числі й центральними. Профспілки мали централізувати страйкову боротьбу робітників на приватних підприємствах, керувати нею. Це входило у різкий контраст із закликами профспілкових функціонерів щодо необхідності мирного вирішення трудових конфліктів на державних підприємствах. Утім, згідно інших резолюцій профспілкових органів, страйк на приватних підприємствах також мав оголошуватися лише у крайньому випадку, у разі вичерпання усіх можливостей мирного вирішення трудового конфлікту, до того ж лише з санкції вищих профспілкових органів¹⁹.

Ще у 20-х рр. були спроби визначити специфіку трудових конфліктів на приватних підприємствах, і один із провідних профспілкових діячів – Д.М. Антошкін висунув твердження, що відмінність цих трудових конфліктів на приватних і державних підприємствах полягала у тому, що на приватних вони були спричинені переважно порушеннями правових норм і умов праці робітників, а на державних – несвоєчасними виплатами зарплатні²⁰.

Форми вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах були такими ж, як і на державних: розціночно-конфліктні комісії (РКК), примирні камери, третейські суди тощо. РКК на радянських підприємствах була основним органом вирішення трудових конфліктів. Вона

.....
створювалася на паритетних засадах із представників робітничого колективу й адміністрації підприємств. До компетенції РКК належало проведення розслідування обставин виникнення трудових конфліктів на підприємствах. Примирні камери діяли як на районному, так і на окружному (обласному) рівні. Це були органи вирішення трудових конфліктів, які організовувалися Народним комісаріатом праці за участі профспілок. Робітники самі не могли передати розгляд конфлікту до примирної камери. Це могла зробити лише профспілка. Третейські суди використовувалися на приватних підприємствах доволі рідко, а починаючи з середини 20-х рр. зникають взагалі ²¹.

Зате набули поширення так звані «трудові сесії народних судів», які організовувалися з ініціативи профспілок. Половина місць у цих трудових сесіях надавалася представникам губернських (окружних) профспілкових рад, друга половина – представникам губернських (окружних) відділів праці. Рішення трудових сесій стосовно приватних підприємств, які допускали навіть дріб'язкові порушення трудового законодавства, були необґрунтовано суворими. Тут має місце ідеологічний тиск державного апарату та його допоміжних органів – профспілок на приватного власника, на підприємця – «непмана» ²². Також розглядом трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України займалися так звані «примирні комісії», які функціонували при окружних відділах праці під контролем профспілок ²³.

Розглянувши діяльність профспілок у сфері вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах, можна дійти висновку, що вона була значною мірою продиктована вимогами компартійної ідеології «класового протистояння» між найманими працівниками та приватними власниками. На відміну від державних підприємств, де профспілки намагалися якомога швидше загасити конфлікт, на приватних підприємствах профспілкові органи навпаки сприяли ескалації трудового конфлікту, використовуючи його в якості знаряддя тиску на власника підприємства. Доволі часто трудові конфлікти виникали та розгорталися не внаслідок стихійного невдоволення працівників підприємства, а внаслідок свідомих дій профспілкових органів. Останні виступали проти розгортання трудових конфліктів лише тоді, коли ті явно шкодили інтересам економічного розвитку країни. Зазвичай трудові конфлікти вирішувалися на користь колективу підприємства, а не його власника. Для вирішення трудових конфліктів існували спеціальні органи, провідну роль у яких відігравали профспілки: розціночно-конфліктні комісії (РКК), примирні камери, третейські суди, примирні комісії та трудові сесії народних судів.

Дослідивши діяльність профспілок із вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України у 20-х рр. XX ст., ми можемо стверджувати, що ця проблема, окреслена нами у всеукраїнському масштабі, має подальші перспективи дослідження на регіональному рівні, із урахуванням місцевої специфіки. Подальше висвітлення цих проблем дасть змогу глибше зрозуміти становище приватного підприємництва у радянській Україні, дозволить спроектувати цей історичний досвід на сучасні українські реалії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Трудовые конфликты в Советской России 1918 – 1929 гг. – М., 1998. – С.4; 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2083. – Арк.58; 3. Там само. – Спр. 2118. – Арк. 65, 67; 4. Там само. – Спр.2119. – Арк. 8; 5. Угаров Ф. Всесоюзный и Всеукраинский съезды профсоюзов. Резолюции VI Всесоюзного съезда профсоюзов. – Харьков, 1924. – С.34; 6. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. К., 2003. – С. 94 – 95; 7. Профессиональное движение на Екатеринославщине в 1923 году. Екатеринослав, 1924. С.42; 8. Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях. – Харьков, 1928. – С.90 – 91; 9. Сушко О.О. Профспілковий рух на приватних підприємствах України за роки НЕПу. – К., 2002. – С.42; 10. Алуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР: 1921-1925 гг. - М., 1925. - С.85; 11. Первая Окружная конференция низовых профячеек по Мариупольскому округу. (Сентябрь 1924 г.). Мариуполь, 1924. С.83; 12. Вопросы профдвижения на партийных съездах. На XIV съезде ВКП(б) и на IX съезде КП(б)У. – Харьков, 1926. – С.65; 13. Быкова С.Г. Борьба советских профсоюзов с непманской буржуазией (1921 – 1925 гг.). – Автореф. дисс. ... к.и.н. – М., 1973. – С.24 – 25; 14. Петров Н. НЭП и профсоюзы. – М., 1926. – С.36; 15. ВКП(б) о профсоюзах. – М., 1933. – С.82; 16. Быкова С.Г. Вказана праця. – С.24; 17. Калистратов Ю. Пути строительства наших профсоюзов. – М., 1927. – С.89; 18. Мовчан О.М. В умовах воєнного комунізму та непу // Нариси історії професійних спілок України – К., 2002. – С.255; 19. Будаев П. Вказана праця. – С.66 – 70; 20. Антошкин Д. Краткий очерк профессионального движения в России. – М., 1928. – С.148; 21. Яроцкий В.Я. Современное профессиональное движение в СССР и его задачи. – М., 1928. – С.25; 22. Быкова С.Г. Вказана праця. – С.21; 23. Сушко О.О. Профспілковий рух на приватних підприємствах України за роки НЕПу. – К., 2002. – С.25.